

UNGVÁRY KRISZTIÁN

SZTÁLIN ÉS A HÁBORÚ¹

„Aki nem ismeri el az offenzív magatartás szükségességét, az nyárspolgár és bolond”

(Sztálin, 1941. május 5.)

A Molotov–Ribbentrop paktumként ismert német–szovjet szerződés okairól és következményeiről megoszlik a történészek véleménye. Magyarországon, a Szovjetunióban, és másutt is az a nézet terjedt el, hogy a Kelet-Európa jövőjét több mint 40 évre meghatározó szerződésre a Szovjetunió a nyugati nagyhatalmak kétkulacsos magatartása miatt kényszerült. „Míg korábban az antifasiszta harc gondolatától vezetve kizárólag a nyugati hatalmakkal való szövetség építésén fáradozott, 1939 tavaszától óvatosabb politikát folytatott, nehogy a nyugati hatalmak egyedül kényszerítsék bele a Németország elleni háborúba. Miután a nyugati hatalmak az 1939-es nyári tárgyalásokon sem mutattak hajlandóságot érdemleges katonai szerződésre, a szovjet kormány elfogadta Németország ajánlatát a megnem-támadási egyezmény megkötésére.”² E történészek szerint Sztálin „biztonsági garanciák iránti követelését a Keleti tenger térségében tovább erősítette”³ az a tény, hogy sem Lengyelország, sem Litvánia, Lettország, Észtország, Finnország nem kívánt együttműködni a Szovjetunióval, amely így magára maradt a fenyegető német expanzióval szemben.

Úgy véljük, hogy ez az álláspont túlságosan leegyszerűsítő és hamis képet nyújt a Szovjetunió céljairól és lehetőségeiről. Nemcsak azért, mert Németország a Szovjetuniót Lengyelország passzív közreműködése nélkül (ami eleve kizárt volt) nem tudta volna megtámadni, mivel csak nagyon rövid szakaszon volt közös határuk, hanem azért is, mert alapvetően fordított sorrendet állít fel a Szovjetunió, illetve Németország céljait illetően.

1939 tavaszán Anglia és Franciaország már világosan látta, hogy a további német terjeszkedés csak háború árán állítható meg. Németország felemelkedése elsősorban őket és az általuk létrehozott béke-rendszert veszélyeztette, nem pedig a Szovjetuniót. Anglia és Franciaország volt az az ország, amely (érthető módon) nem akarta megosztani sem gyarmatait, sem nagyhatalmi státusát egy harmadik birodalommal, és ezért már egyszer vállalt egy világháborút is.

Hitler csak akkor tudta volna érvényesíteni keleti „Lebensraum” igényeit, ha ehhez megszerzi a nyugati hatalmak támogatását. Ezt azonban Anglia és Franciaország nem adhatta meg, ha nem akart lemondani európai nagyhatalmi szerepéről. Németországnak tehát először mindenképpen a nyugati hatalmakra kellett ráerőltetnie akaratát, és csak azok legyőzése után jelentett látens veszélyt a Szovjetunió számára. Ennek köszönhetően a Szovjetunió vált a mérleg nyelvéné – amit Sztálin március 10-én Szovjetunió Kommunista Pártjának XVIII. kongresszusán, nagy nyilvánosság előtt, ki is mondott: „A Szovjetunió nem hajlandó másoknak kikaparni a tűzből”.⁴ Sztálin felismerte, hogy páratlan lehetőséghez jutott külpolitikai céljainak megvalósításához és ahhoz, hogy átvegye az események irányítását. Hogy ez mennyire így volt, mi sem bizonyítja jobban, hogy nem csak Németország kereste meg a Szovjetuniót, hanem a Szovjetunió is folyamatosan ajánlatokat tett Németországnak, jelezve már 1939 júniusában, hogy „mérvadó” befolyásra tart igényt a Baltikumban, valamint Besszarábiában. 1939 volt az első év, amikor a Szovjetunió sikert ért ki a nemzetközi elszigeteltségből, ráadásul úgy, hogy nyomban megszerezte a „körüludvarolt menyasszony” szerepét is. Ezt a helyzetet a szovjet

1 *Borus József* a *História* 1992/2 számában megjelent írásának több vitatható állítása ösztönzött e cikk megírására.

Borus cikkében kitér a német támadás jellegére. Visszautasította azt a csakugyan túlhataldot állítást, hogy Hitler a Szovjetuniót azért támadta volna meg, mert tartott a szovjetek esetleges katonai ellenakciójától. Ezt az önmagában igaz állítást azonban arra próbálta felhasználni, hogy úgy állítsa be a Szovjetuniót, mint amelynek nem is lettek volna támadási szándékai Németország ellen, mint amelynek nem is állt volna érdekében a II. világháború kirobbantása. Másrészt azt igyekezett bizonyítani, hogy a németeket a Szovjetunióval szembeni támadásban kizárólag a „Harmadik Birodalom ideológiai és hatalmpolitikai céljai” vezették.

2 *Ránki György*: A második világháború története. Budapest, 1982. 7. o.

3 *Ingeborg Fleischhauer*: Die sowjetische Außenpolitik und die Genese des Hitler–Stalin Paktes. In: *Zwei Wege nach Moskau*. (Hrsg. v. *Bernd Wegner*) München–Zürich 1991. 2. o.

4 Idézi *Philipp W. Fabry*: Die Sowjetunion und das Dritte Reich. Stuttgart, 1971. 67. o. Mások szerint a helyes fordítás „A Szovjetunió nem hajlandó magát befogni az angol hadicélok szekere elé” (*Ingeborg Fleischhauer*, 24. o.).

vezetők maximálisan ki is használták. Nem igaz a szovjet történészek által hangoztatott állítás, hogy az 1939–1940-es év területi változásai improvizáltak lettek volna. Ezeket a Szovjetunió már előre megtervezte, sőt a Molotov–Ribbentrop paktum titkos záradékában előre engedélyeztette is magának azzal, hogy a kérdéses területeket a saját érdekszférájába sorolta.⁵

A Szovjetunió tárgyalási stílusa is igen sajátos volt a nyugati hatalmakkal; ez a stílus kizárta a kompromisszumnak még a lehetőségét is. Molotov teljesen értelmetlen időpocséklásnak tekintette a nem hivatalos tárgyalásokat, és csak arra adott lehetőséget nyugati tárgyaló feleinek, hogy elfogadják, vagy visszautasítsák feltételeit. Tudta, hogy a nyugati hatalmak nem engedhetik meg maguknak a kapcsolatok megszakítását. Így természetesen semmilyen lehetőség sem volt arra, hogy létrejöjjön a hagyományos „give and take” és „good-will” szellemben fogant diplomáciai megegyezés.⁶ Ilyen körülmények között a Szovjetunió szemében a tárgyalások már önmagukban is a németek pozíciójának felértékeltségét bizonyítják. Jellemző, hogy a Szovjetunió végső követeléseiben az is benne foglaltatott, hogy a szerződő hatalmak akkor is jogosultak katonai segítséget nyújtani a balkáni és balti államoknak, ha azok azt *nem kérik!* Ezt a követelést csak a Szovjetunió tudta volna kihasználni területek annektálására, a nyugati hatalmak csak a nevüket adhatták az agresszióhoz. Éppen ezért az sem igaz, hogy a Szovjetunió „szigorúan ügyelt arra, hogy elkerülje annak a látszatát, hogy ki akarja játszani egymás ellen az érdekelteket”.⁸ Furcsa ennek fényében értelmezni a Szovjetunió Németország irányában tett sorozatos gesztusait – Molotov már 1939. május 20-án „megfelelő politikai bázis megteremtését” sürgette Németországgal. Még furcsább a Szovjetunió békés szándékainak értelmezése akkor, ha tudjuk, hogy a tárgyaló felek közül az ő kezdeményezésére⁹ jött létre a Molotov–Ribbentrop paktum titkos záradéka, mely a kölcsönös „élettér”-területek kijelölésével, jogilag abszurd módon, olyan államokról rendelkezett, melyek nem tartoztak a szerződés aláírói közé.

Azon pedig végképp nem csodálkozhatunk, hogy sem a Baltikum államai, sem Románia nem óhajtott szövetségre lépni a Szovjetunióval, hiszen – mint ahogyan a későbbi események igazolták is – nyilvánvaló volt, hogy ez a szövetség – ezekben az országokban is a hatalmi elit elpusztítását és a függetlenség felszámolását eredményezi.

A Szovjetunió szándékairól és 1941-es megtámadásának okairól szintén több különböző álláspont van forgalomban. A történetírók jelentős része – részben közvetlen bizonyítékok híján – kikerülte azt a kérdést, hogy vajon mi volt Sztálin távlati terve a paktum megkötése után, és úgy állította be a helyzetet, hogy a Szovjetuniót alapvetően békés célok vezérelték. Más, elsősorban nyugatnémet revizionista történészek viszont azt állítják, hogy Sztálin agresszív magatartása váltotta ki a „preventív háborút” Németország részéről.

Feltehetően mindkét elmélet téves. Sztálint nem békés, hanem területszerző és imperialista szándékok vezették a szerződés megkötésénél, és nyilvánvaló, hogy előbb-utóbb kihasználta volna a számára kedvező katonai helyzetet. Ezzel szemben Adolf Hitler nem közvetlenül emiatt adta ki a támadási parancsot, hanem azért, hogy a nyugaton kialakult stratégiai dilemmát feloldja, és a keleti győzelemmel Angliát jobb belátásra készítse. Emellett természetesen távlatilag szerepet játszott a keleti élettér iránti igény is, bár ennek mértékéről megoszlik a történettudomány véleménye (lásd a pragmatikus és a pragmatikus iskola vitáját, mely mind a mai napig tart).¹⁰

„Hitler (...) még legbizalmasabb környezetében sem tett soha említést semmiféle szovjet támadás veszélyéről”, állítják sokan.¹¹ Ez tévedés. Szovjet támadás veszélyéről Hitler már 1940. szeptember 10-én említést tett Sztálin akkori berlini magyar követnek,¹² és e megjegyzésekből a „Hitler hatvannyolc tárgyalása” c. mű alapján még több példát is sorolhatnánk. 1939–1941 között Hitler a Szovjetunióban

5 Uo. 72. o.

6 *Sven Allard: Stalin und Hitler. Die sowjetrussische Aussenpolitik 1930–1941.* Bern–München, 1974. 137–138. o.

7 Hogy ez mit jelent, azt Finnország (1939), Berlin (1953), Magyarország (1956), Prága (1968) és a Csecsen Köztársaság (1994) példája bizonyítja.

8 Mint ahogy azt pl. *Ingeborg Fleischhauer* állítja, i. m. 27. o.

9 Így pl. *Fleischhauer*, 33. o.

10 Ha az álláspontokat leegyszerűsítjük, akkor a pragmatikus elmélet szerint Hitler mindig az adott lehetőségekhez igazította cselekedeteit, és nem is rendelkezett általános és kötelező ideológiai programmal (*A. J. P. Taylor, F. A. Hinsley-foachim Hoffmann*), míg a pragmatikus elméletet képviselők ennek ellenétét állítják, és Hitler cselekedeteit a fajelméletből és a „Mein Kampf”-ban közöltekből vezetik le (pl. *Trevor Roper, Alan Bullock, Andreas Hillgruber, Eberhard Jäckel*). A probléma részletesebb kifejtésére l.: *Das Deutsche Reich und der zweite Weltkrieg.* 4. k., XII–XIX. o.

11 Így legutoljára pl. *Borus József a História* 1992/2. számában.

12 Hitler hatvannyolc tárgyalása. (Szerk.: *Ránki György*) Budapest, 1983. 152. o.

olyan ellenséget látott, amellyel előbb utóbb elkerülhetetlen az összeütközés, mert érdekeik ellentétesek. Ezért a Szovjetunió állandó látens fenyegetést jelentett Németországnak, mint ahogyan Németország is a Szovjetunióknak. Mind Hitler, mind Sztálin tudta, hogy a katonai összecsapás elkerülhetetlen, és mindketten igyekeztek kedvező pozíciókat keresni ehhez a harchoz. Hitler attól csakugyan nem tartott (amit a „prevenatív háború” tézise állít), hogy a Szovjetunió még 1941-ben megtámadná, az azonban minden alapot nélkülöző állítás, hogy egy esetleges későbbi szovjet támadást nem tartott volna valószínűnek. Erre a feltételezésre minden oka megvolt, hiszen a Szovjetunió 1941-ig majdnem minden európai szomszédját megtámadta, és területeket szakított el tőlük (mint Finnország, Lengyelország, Románia, a balti államok esetében).

Ezek az akciók korántsem korlátozódtak e néhány országra, a Szovjetunió külpolitikáját egészen a „peresztrojka” koráig az imperialista törekvés primátusa határozta meg. Nagy Péter óta Oroszország, majd a Szovjetunió külpolitikai céljai között nagymértékű kontinuitás mutatható ki, mely mind a mai napig érezeti hatását.

Éppen ezért egyes történészek ama állítása, hogy „a német oldalon sihasem szerepelt esetleges szovjet támadás feltételezése”, egyáltalán nem állja meg a helyét. Azt mégsem képzelhette a német vezérkar, hogy a szovjet hadvezetés tétlen marad akkor, amikor ők Angliával és esetleg az Egyesült Államokkal szemben le lesznek kötve.

Sztálin ezért kötötte meg a szovjet–német megneemtámadási szerződést, hiszen elsődleges célja az volt, hogy egymásra uszítsa az „imperialista” hatalmakat. „A Németországgal kötött szerződést egy európai háború szükségessége diktálta” táviratozta a Külügyi Népbiztosság 1940. július 12-én a tokiói szovjet követnek.¹³ „Amennyiben azonban mégis kitörne a háború, nem ülhetünk tétlenül – fel kell lépünk, de fellépni utolsónak fogunk, hogy mi lehessünk a mérleg nyelve, úgy, hogy az döntő legyen.”¹⁴ írta Sztálin, még jóval a háború kezdete előtt, elárulva ezzel a Szovjetunió hosszútávú külpolitikai céljait.

A szovjet diplomácia hasonló akciókat indított Japán felé is, mivel a Szovjetunió érdeke az volt, hogy Japán ambícióit déli irányba terelje, és ezáltal katalizálja a Japán, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok közti háború kialakulását. Ezért kötötte meg a Szovjetunió Japánnal 1941 áprilisában a megneemtámadási szerződést: „Mindet szerződést jóváhagyunk, amely Japán és az USA összeütközését idézi elő” táviratozta a Külügyi Népbiztosság a tokiói követnek.¹⁵

Hitler nem kezdhetett volna háborúba a Szovjetunió politikai és gazdasági támogatása nélkül. Sztálin azonban nem elégedett meg az augusztus 23-án kötött szovjet–német megneemtámadási szerződésben foglaltakkal. Helyzetével visszaélve folyamatosan újabb és újabb területi követelésekkel állt elő. 1940. augusztus 1-én Molotov beszédében kijelentette, hogy az eddigi eredményekkel a Szovjetunió nem elégedhet meg, és hogy további „sikerekre” van szükség. Még abban a hónapban megszállták a Duna-delta néhány román szigetét, majd Molotov 1940 novemberi berlini látogatásán betervezte az új szovjet kívánságlistát: szovjet támaszpontok a Dardanellákon, a szovjet érdekszféra kiterjesztése Románia, Bulgária, Jugoszlávia, Görögország, és Magyarország területére, valamint a Przsa-öböl, és a Szahalin szigetek irányába.¹⁶ E tények ismeretében egyértelműen kizárható az a lehetőség, hogy Sztálin a németekkel való szövetséget csak azért kötötte volna meg, mert időt akart nyerni. A Szovjetunió magatartásában óvatosságnak és tartózkodásnak nyoma sem volt, ezzel szemben sorozatosan olyan akciókat kezdeményeztek, amivel vagy német szövetségesüket, vagy a szövetséges hatalmakat provokálták, amire kiváló példa a finnországi akció 1939/40-ben. Éppen ezért elfogadhatatlan az az állítás, hogy Sztálin „azért szövetséget kötött Hitlerrel, mert nyugalmat, és alapvető politikai garanciákat akart (...), valamint Kelet-Európa elmozdíthatatlan stabilitását”.¹⁷

Hitler nem engedhette meg magának azt a luxust, hogy egy teljesen megbízhatatlan szövetséggel a hátában háborút viseljen az Egyesült Államok támogatását élvező Angliával szemben. Az angliai légitámadás kudarcát követően csak az a lehetőség maradt, hogy „Anglia kardját”, a Szovjetuniót térdre kényszeríti, hogy ezáltal Angliával szemben kedvező tárgyalási pozícióba kerüljön.¹⁸

13 Joachim Hoffmann: Stalin wollte den Krieg. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1986. okt. 21.

14 Sztálin összes művei (német kiadás, Berlin, 1951–55), 7. k., 11. o.

15 Hoffmann: i. m.

16 Andreas Hillgruber: *Hitlers Strategie. Politik und Kriegsführung 1940–1941*, 3. kiadás, Bonn, évszám, 305–306. o. Molotov tárgyalásait I. részletesen: ADAP D XI. dok. 329. Aufzeichnungen über die Unterredung Ribbentrop–Molotov.

17 Így pl. *Fleischhauer*, 29. o.

18 Hitler számára ekkor érkezett el a pillanat, amikor a „Mein Kampf”-ban lefektetett program és a gyakorlati politika lehetőségei egybeestek. A Szovjetunió leverése Hitler számára egyaránt jelentett célt és eszközt. Eszközt az Angliával való kiegyezéshez, célt pedig a Lebensraum megvalósításához. Sajátos, hogy ehhez a pillanathoz Hitlert éppen Sztálin

Ezt Sztálin is sejtette, amit több megnyilatkozása is bizonyít. Alapvető tévedése csak az összecsapás időpontjának megjelölésében volt. 1941 január végén kijelentette Kirill Afanaszjevics Mereckovnak, a honvédelmi népbiztos helyettesének: nem lehetetlen, „*hogy 1942-ig meg tudjuk őrizni a békét.*”¹⁹ Sztálin május 5-én a katonai akadémiák hallgatói előtt tartott beszédében kiemelte, az elsődleges cél, hogy ne 1941-ben, hanem 1942-ben kerüljön sor a Németország elleni háborúra, mivel az akkor a Szovjetunió szempontjából kedvezőbb feltételekkel vezethető.²⁰

„*A vezetés háborút előkészítő politikája teljesen nyilvánvaló volt számunkra (...) amit védelmi intézkedéseknek állítottak be, az a valóságban régóta előkészített és gondosan álcázott támadási tervnek bizonyult.*” írta Meandrov vezérőrnagy még 1946-ban, kiadása előtt.²¹

Ez azonban korántsem zárta ki azt, hogy a szovjet támadás még abban az évben is megindulhasson. A gépesített és páncélos alakulatokat közvetlenül a határhoz, annak legexponáltabb, kiugró szögleteibe csoportosították, a hátsó védelmi vonalakat és parancsnokságokat leépítették, a légierőt és az első stratégiai lépcső hadosztályait közvetlenül a nyugati határra, a második lépcső alakulatait pedig a határ mögé telepítették, a raktárakkal és ellátóintézetekkel együtt, valamint lázas ütemben új utakat, hidakat, laktanyákat építettek, és mindezt akkor, amikor a németek felvonulása a határra még el sem kezdődött. Mindebből egyértelmű, hogy a Szovjetunió (is) offenzív szándékai voltak. Ebből a felvonulásból csak azonnali támadás volt végrehajtható, a védekezésre teljesen alkalmatlan volt,²² ami érthető, hiszen a szovjet hadsereg harcászati szabályzata kifejezetten elvetette a védekezést, mivel a szovjet hadsereg „a világ legoffenzívabb hadserege”.

Ezt támasztja alá Andrej Visinszkij 1941. február 13-i kijelentése, mely szerint „*a Szovjetunió azonnal belépne a Németország elleni háborúba, amint angol csapatok szállnának partra a Balkánon.*”²³

Éppen ezért nem igaz az az állítás, hogy a szovjet vezérkar nem rendelkezett támadási tervvel.²⁴ Inkább azt kell kiemelni, hogy a szovjet vezérkar védekezési terveket egyáltalában nem készített!²⁵

A Szovjetunió 1929 óta folyamatosan fejlesztette hadiiparát, mely a háború elején minőségi és mennyiségi mutatók terén is lekörözte Németországot. Sztálin alatt a Szovjetunióban már messze a háború előtt hadigazdaság működött (lásd a nehézipar mértéktelen fejlesztését). A Szovjetunió 1941. június 22-én több mint 24.000 páncélossal rendelkezett, és ezek közül 1862 a legmodernebb T-34, illetve KV típusú harckocsi volt, mellyel még a legmodernebb német harckocsik sem vehették fel a versenyt. Csak az összehasonlítás kedvéért jegyezzük meg, hogy a németek mindössze 3580 páncélosából is 1700 annyira elavult volt, hogy még a legrégebb szovjet modellekkel sem mérkőzhetett meg.²⁶ A Szovjetunió nyugati katonai körzetében tartózkodó kb. 15.000 „már nem korszerű” páncélossal összesen csak kb. 1880 német páncélos vehette fel a siker reményével a harcot.²⁷

A szovjet hadsereg, mely magát „minden hadseregek legoffenzívabbikának” tartotta, csak egy doktrínát ismert: „az ellenséget a saját területén kell szétzúzni”. Ez a megállapítás a személyi kultusz idejében olyan törvénynek számított, melyről még vitát sem lehetett kezdeményezni anélkül, hogy az illető Tuhacsevszkij és társai sorsára ne jusson.

segítette: a Lebensraum ugyanis csak Lengyelországon át volt elérhető, Lengyelországot viszont Hitler nem támadta volna meg a Szovjetunió közreműködése nélkül, mert nem akart kétfrontos háborút.

Sztálin azt hitte, hogy Németországot e szerződésekkal függő helyzetbe tudja hozni, és ezáltal irányítani, zsarolni is. Szentül meg volt győződve arról, hogy ő irányítja az eseményeket. A német támadás okozta megdöbbenést és csalódást, melyet Churchill írt le oly érzékletesen emlékirataiban, leplezni sem tudta.

19 Deutschland im zweiten Weltkrieg (szerk. Gerhard Hass) Köln, 1974. I., 615. o., valamint idézi a Das deutsche Reich ... IV. k. 35. o. is.

20 Alexander Werth: Russia at War, 1941–1945. London, 1964. 122. o. A kérdéses rész a magyar kiadásból kimaradt. Teljesen egybehangzón számol be erről az eseményről Gustav Hilger: Wir und der Kreml. Erinnerungen eines deutschen Diplomaten. Frankfurt/M-Berlin, 1956, valamint A. Hillgruber már idézett műve. (432. o., 34. sz. lábjegyzet.)

21 Das Deutsche Reich und der zweite Weltkrieg. IV. k., 73. o.

22 Zsukov: Emlékek, gondolatok. Moszkva, 1969, 272. o.

23 Hillgruber: i. m. 437. o.

24 Így például Boris József a História 1992/2. számában.

25 Az, hogy védekezési terv nem létezett, bizonyított tény. Valamilyen tervnek viszont kellett lennie és csak a támadási terv lehetett. Ez derül ki Zsukov visszaemlékezéseiből is: a szovjet vezérkar június 22-én még nem megállítani, hanem megsemmisíteni akarta a támadó németeket, ami csak azonnali ellenoffenzívával volt lehetséges. Az ellentámadásra való parancsot már 22-én az éjfélő órákban kiadták. Fentiekre l.: Zsukov: Emlékek, gondolatok. 3. kiadás, Budapest, 1970. 191. o.

26 Ezekbe a német páncélosokba ugyanis csak 1-2 géppuska volt beszerelve.

27 Das Deutsche Reich, IV. k., 75. o. A németek ezen kívül rendelkeztek még kb. 1500 zsákmányolt holland, francia, angol, belga harckocsival is.

A fentiekben ismertetett tények alapján nyilvánvaló, hogy a szovjet hadsereg már 1941-ben komoly stratégiai fenyegetést jelentett Németország számára. A szovjet politika agresszivitása még akkor is felismerhető, ha Sztálin annak élet néha, taktikai okokból, tompítani igyekezett. Ennek fényében viszont tarthatatlan az az elmélet, mely szerint a Szovjetunió békés célokat követett, nem vett részt a háború kiobbantásában, és a Molotov–Ribbentrop paktumot kizárólag biztonsági szempontokból kötötte meg.